

© Frits de Lange. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced in any form without explicit permission from the author.

'WEES ARTIEST'. De dictatuur van het esthetische.

Door Frits de Lange

in: Bert de Jong, Klaas de Jong Ozn., Kees Vuyk, Jan Wagner, Katern VII. Cultureel Jaarboek, Kampen 1998, 52 – 59.

Religie, wetenschap en kunst - deze drie, maar welke van hen is de meeste? De westerse cultuurgeschiedenis is te beschrijven als een strijd om voorrang tussen drie manieren van omgaan met de wereld, drie wijzen van zich verhouden tot de dingen.

'Welke van hen is de meeste?' Die vraag is in de loop van die geschiedenis telkens anders beantwoord. Telkens is er een ander paradigma dominant, een ander symbolisch kader waarmee men naar de wereld kijkt. Men kan verdedigen dat tot en met de Middeleeuwen de religie de boventoon voerde, dat de moderne tijd de wetenschap in het zadel hielp en dat onze laat 20e eeuwse, postmoderne cultuur een sterke voorkeur heeft voor een 'estheticering van het wereldbeeld' (K. Vuyk) 'Wees artiest!' luidt de maxime voor de postmoderne mens in het spoor van Nietzsche (J. Mouton). Ik vraag mij af of we die raad zo onverdeeld en onvoorwaardelijk op moeten volgen.

In dit artikel stiler ik daartoe eerst de cultuurgeschiedenis. Ik doe dat *pour besoin de la cause* (historisch valt er wellicht best wat op af te dingen). En die zaak, dat is een heel eigentijdse: hoe moeten we ons, als we wijs geworden zijn door de wetenschap, vroom door het geloof, creatief door de kunst, nu tot de dingen verhouden? Levert de artiest het te verkiezen paradigma voor de 21e eeuw? Dat klinkt vrolijk en veelbelovend, maar misschien zit er een addertje onder het gras. Ik denk niet dat we al onze kaarten op de kunst moeten zetten en wijd aan die twijfel het laatste deel van mijn betoog.

1. De mens als priester - de religieuze rede

In een metafysische wereldbeeld zien mensen zich als deel van een groter kosmisch geheel, waarin zij elk hun eigen plaats hebben. De hiërarchische orde in het universum (macrokosmos) wordt weerspiegeld in de hiërarchie van de menselijke samenleving (microkosmos). Ieder speelt zijn rol in het *theatrum mundi*, waarvan God zowel het scenario heeft geschreven als de

regie voert. De maatschappelijke orde geldt als een afspiegeling van een objectieve kosmisch-goddelijke orde, die verborgen ligt achter de dingen. Theologie, politiek, ethiek zijn een vorm van *ontdekken*: het schouwen van de dekreten die God zelf in Schrift en Natuur heeft geopenbaard. De werkelijkheid berust in de contingente besluiten Gods. De religieuze rede domineert. De mens is een priester, deze wereld een sacramentele werkelijkheid. Zij staat voor een andere, volmaakte wereld, zij bemiddelt en stelt deze present. De ware wereld is afwezig. Maar deze wereld is haar symbool: zij participeert in haar door naar haar te verwijzen.

Deze werkelijkheidsbenadering kennen we het best uit de door het christendom doordrenkte Middeleeuwen. Maar zij wordt het best verwoord in de platonische filosofie. Plato's Ideeënrijk veronderstelt één, ware wereld achter de bonte verschijningen van onze vele werelden, een werkelijkheid *meta ta physica*. Kennis en schoonheid, wetenschap en esthetica zijn geïntegreerd binnen de religieuze grondhouding. Schoonheid is een schittering van de goddelijke waarheid, een *splendor veritatis*. Techniek en kennis staan in dienst van de *theoria*. Voor het platonisme is dat woord nog synoniem voor het mystieke aanschouwen van de goddelijke werkelijkheid. De esthetica is niet zelfstandig. De artiest is niet meer dan een ambachtsman, en beiden zijn ondergeschikt aan zieners en priesters.

2. De mens als ingenieur - de theoretische en praktische rede

In de 15e en 16e eeuw maakt de religieuze rede zich los van haar religieuze inkadering. De moderne mens wil meer zekerheid dan de religie hem kan bieden. Zolang het boek van de natuur door de bril van dat andere boek, de Heilige Schrift wordt gelezen gaat het goed. Maar is God gebonden aan de orde van de natuur of is Hij daarvan vrij? En als Hij vrij is ten opzichte van de wetmatigheden van de natuur, waarop berust dan de orde van deze wereld? Op de contingente wil van God? De moderniteit wil op zo'n wankel basis niet haar leven grondvesten. Zij wil een eigen fundament, dat niet langer rust in afhankelijkheid van de toevallige raadsbesluiten Gods (H. Blumenberg). In dit vacuüm is Descartes de eerste om te zeggen: ik ben van niets zeker dan van van mijn eigen denken. De moderne mens moet met niets beginnen en begint met het enige dat hij heeft: zichzelf. En niet zonder succes. Op het fundament van het twijfelende ego trekt de moderne tijd heel het gebouw van haar kennis en techniek op. Het wereldbeeld mechaniseert en wikkelt zich gaandeweg los uit de metafysische orde. Had Descartes God nog nodig als ultieme garant voor de zekerheid van het denkend ik, Laplace kon Napoleon, toen deze vroeg waar de plek van God was in diens kennissysteem, antwoorden: 'die hypothese heb ik niet meer nodig, Sire.'

De moderne mens is geen priester meer, maar ingenieur. Hij - men mag hier wel exclusief masculien spreken - participeert niet aan een andere, volmaakte wereld, maar reconstrueert op grond van zijn afstandelijke ('objectieve') waarneming zijn eigen universum. Hij test proefondervindelijk of zijn hypothetische reconstructie van de ware aard der dingen, vrucht van zijn denken, klopt op de wereld 'daarbuiten'. Zo verbindt en verzoent hij zich weer met de werkelijkheid. Het experiment is het sacrament van de ingenieur.

Wordt de wetenschap de nieuwe, moderne religie? Zo kan men dat niet zeggen. Daarvoor is de breuk met het metafysische wereldbeeld te ingrijpend, daarvoor is de grondhouding van de ingenieur te verschillend van die van de priester. Maar men kan wel constateren dat wetenschap en techniek bepaalde centrale *functies* overnamen van de religie. Ook de klassieke natuurwetenschappen poneren een voorgegeven orde, al heet hij nu niet meer goddelijk, maar *natuurlijk*. Ook al vervaagt de directe presentie van God in deze wereld en acht men het boek van de Natuur nu beter te lezen dan dat van de Heilige Schrift, in de perfecte orde van zijn schepping is Hij nog steeds present. Hij heeft zijn handtekening gezet, ook al heeft Hij zich naderhand er zelf uit terug getrokken. Het *theatrum mundi* waarin alles naar alles verwijst is nu gereduceerd tot een werkplaats van oorzaak en gevolg. Maar de gemechaniseerde wereld blijft niet minder een *objectieve* orde. De wereld wordt gezien als een hechte 'kosmopolis' waarin dezelfde - neen, een betere, want een zekerder - stabiliteit en hiërarchie heerst als in de middeleeuwse politiek-religieuze kosmos (S. Toulmin). Het vertrouwen in de natuurlijke orde compenseert het verlies aan direct godsvertrouwen.

De theoretische rede domineert. De mens is de technicus, die de natuur naar zijn hand zet. Hij (!) overwint haar (!) door haar te gehoorzamen (F. Bacon). Zo wordt de mens een Godsverbeteraar, door de wereld te verbeteren. Uit hoogmoed, rebellie tegen God? Misschien eerder uit angst en onzekerheid. Liever leven in een door zichzelf gecreëerde zekerheid, dan bij een capricieuze, onberekenbare God, die zich onttrekt aan onze berekening.

De emancipatie van de theoretische rede neemt in haar kielzog die van de praktische rede mee. Vertrouwde Descartes, in de wetenschap een revolutionair, in de ethiek nog liever op de mores van de traditie, de Verlichting scheidt haar eigen moraal. Niet alleen de natuur, ook de samenleving is maakbaar. Het ideaal van een transparante wereld, ontdaan van alle ambiguïteiten, beheerst niet alleen de natuurwetenschappen, maar ook de politiek (Z. Baumann). Zoals Newton de experimentele methode in de fysica toepast, zo doen moderne filosofen dat ook in de ethiek. Het

utilisme van J. Bentham is in zijn reductie van de ethiek tot één principe niets anders dan een soort 'quantumtheorie van de ethiek' (H. Ten Have). Ook de ethicus is een ingenieur: het gaat in de moraal niet meer om het gehoorzame participeren aan een voorgegeven goddelijke orde, maar om de rationele constructie van een sociaal contract.

3. *Wees artiest! - de esthetische rede*

Men kan verdedigen dat de moderne tijd nog niet radicaal afscheid heeft willen nemen van een religieuze wereldorde. God verdween weliswaar van het toneel, Hij trok zelfs niet meer aan de touwtjes. Maar in de objectieve orde van de Natuur had hij voor zichzelf een goede vervanger gevonden. De wérkelijke secularisering van het wereldbeeld voltrekt zich pas als dit natuurbegrip wordt geïnterpreteerd. Dan is de filosofie geen theoretisch schouwen meer van een objectief religieuze werkelijkheid, dan is zij evenmin nog een experimentele confrontatie met een natuurlijke werkelijkheid die zich onafhankelijk van onze interpretatie aan ons opdringt. Dan wordt filosofie de constructie van een subjectieve wereld van waarden, normen en symbolen waarmee wij het chaotische substraat van onze ervaringen *vorm geven*. De mens wordt *designer*, schepper van zijn eigen symbolisch universum. Niet meer de priester, noch de ingenieur, maar de kunstenaar wordt daarmee het paradigma van mens zijn. Taal, handelen, denken: zij zijn geen zaak meer van ontdekken of reconstrueren, maar het resultaat van een vrije scheppingsdaad. Er bestaat geen goddelijk of natuurlijk ontwerp meer, waarnaar wij ons zouden kunnen richten. Wij hoeven niet meer 'mimetisch' naar de natuur te schilderen. In onze creativiteit presenteren wij het niet-representeerbare (Lyotard). Er is geen vaste orde, geen ware wereld achter de wereld verborgen, dan de wereld die de zintuigen (*aisthesis*) ons bieden. Alles is interpretatie. Alles is alsof alles alsof is. Friedrich Nietzsche zag deze wending die een paradigmawisseling noodzakelijk maakte het scherpst. 'De ware wereld hebben wij afgeschaft: welke wereld bleef over? De schijnbare misschien? ... Maar neen! *Met de ware wereld hebben wij ook de schijnbare afgeschaft!*' (*Götzendämmerung*) Er is slechts een pluraliteit van werelden, zoveel als er individuele perspectieven zijn. Zonder dat er nog een synthese mogelijk is.

Het radicale perspectivisme van Nietzsches ethiek lijkt nu ook dat van onze gehele cultuur te zijn geworden. We leven 'ieder voor zich, zonder een God (of een Natuur) voor ons allen'. Het wordt een hele kunst nog iets van het leven te maken. Daarmee wordt de artiest tot paradigma van mens zijn verheven. Ook voor de minder

artistiek begaafde wetenschapper, de politicus en de priester gaat Nietzsches oordeel op: 'man ist viel mehr Kunstler als man weiß'. Leven wordt een waagstuk, waarbij men zich overlevert aan het risico van het scheppen.

In een wereld waarin er alleen maar interpretaties zijn en geen Werkelijkheid, kunnen we de interpretatie niet meer toetsen aan 'de werkelijkheid', maar slechts de ene interpretatie in het geding brengen tegen de andere. Er is geen onafhankelijke rechter meer die tussen beide recht spreekt. De kunst krijgt in dit kader een belangrijke taak: met haar esthetische deskundigheid krijgt zij tot taak mogelijke interpretaties van leven te laten zien. De kunst bootst dus niet meer na wat is, maar werpt balletjes op: zo zou het kunnen zijn. Zij bewijst de esthetische mens dat alles altijd weer anders kan. Zo vergroot de kunstenaar de wereld. 'Kunst is geen reproductie van het zichtbare, maar *maakt* zichtbaar.' (Paul Klee). De creatieve mens is een mogelijkheidsmens, een mens met 'Möglichkeitssinn' (R. Musil). Hij leeft van de kunst, zoals de priester van het offer.

Nu elk mens een kunstenaar wordt, wordt ook de eigen biografie een zaak van schepping. De grote Doelen uit het universum zijn verdwenen, wat rest is de Mini-teleologie van het eigen leven. Ieder scheidt zijn of haar eigen *plan of life*. Zelfverwerkelijking, zelfontplooiing is het levensdoel. Dat betekent: de weg terug vervolgen naar de bronnen van de eigen uniciteit en proberen die in een authentieke expressie vorm te geven. Elk mens, kunstzinnig aangelegd of niet, wordt daarmee tot een kunstenaar tegen wil en dank verheven. Hij of zij moet van zijn leven een kunstwerk, een *oeuvre* zien te maken maken. Gestalte geven aan het goede leven is een vorm van *Bildung*, oordeelden Goethe en Herder reeds in de 18e en 19e eeuw; ethiek bedrijven is een kwestie van 'sculpture de soi', zegt de postmoderne filosoof Michel Onfray hen in de 20e eeuw nog steeds na. (Onfray 1993) Voorzover ethiek de vormgeving is aan het goede leven wordt ook zij tot een vorm van esthetiek. Het goede wordt een kwestie van smaak. De scheiding tussen kunst en leven vervaagt. Het criterium voor de waarden die ik aanhang is of ze al dan niet de uitdrukking zijn van de verwerkelijking van mijn individualiteit. Ik realiseer mezelf door met deze waarden aan mijn leven actief vorm te geven. Ik ben een moreel artiest, die aan mijn leven een gestalte veroverd op een chaotische wereld. Zij - die wereld - is daarbij niet zozeer mijn tegenstander, maar eerder mijn (minstens zo) creatieve tegenspeler: het leven dat ik vorm geef is tenslotte het produkt van het spel dat wereld en ik met elkaar spelen (en waarin het toeval een grote rol speelt) en van mijn verbeelding. Zo schrijf ik mijn levensverhaal.

Een laatste waarneming: de esthetische mens is individualist. Dat betekent echter niet dat hij of zij ook a- of anti-sociaal zou zijn. Integendeel, elke artiest heeft een publiek nodig, waarvan hij de aandacht moet proberen vast te houden. Het publiek is niet alleen toeschouwer van het spel, maar maakt er als zodanig ook deel van uit. Stond de religieuze mens *coram deo*, de esthetische mens leeft zijn of haar leven *coram publicam*.

4. De dictatuur van de oorspronkelijkheid

Drie grondhoudingen tegenover de dingen; drie manieren om de wereld vorm te geven. Is de wereld een tempel, een fabriek of een atelier? De mens een priester, een ingenieur, of een artiest? De laatste optie is een heel aantrekkelijke. Zij lijkt frivoler, mondiger ook dan de andere; zij dwingt de mensen niet in het keurslijf van een kerk, noch maakt zij van hen producten uit een laboratorium. Wie de wereld als een kunstwerk beschouwt kan er - zo lijkt het - nooit meer een concentratiekamp van maken. De esthetische levenshouding schept de ultieme vrijheid, zo wordt de indruk gewekt.

En toch. Bevrijdt zij ons werkelijk? Maakt zij ons werkelijk vrij, of zet zij ons onder nieuwe, ongekende druk? Mij dunkt dat de maxime 'wees creatief' niet alleen de bevrijding van een evangelie in zich draagt, maar ook het juk van een nieuwe wet. Een wet waartegen je kunt zondigen, maar - anders dan de christelijke traditie leert - zonder hoop op genade! De estheticering van het wereldbeeld, opgevat als totaalparadigma, maakt ons tot slachtoffer van de postmoderne Double Bind: de artiest moet keihard werken om iets van zijn leven te maken, zonder ooit op een publiek pardon voor zijn fouten te kunnen rekenen. Wie de kunst tot heel het leven uitstrekt levert zichzelf en anderen over aan een dictatuur van de oorspronkelijkheid, waarbij het publiek als genadeloze rechter optreedt. De schittering van een welgeslaagd leven oogst bewondering, de mislukkeling moet via achterdeur het toneel verlaten. Het is als in het vers van G.A. De Genestet:

'Individualiteit

Ik zei tot hem: wees iemand!

Maar hij kon niet, hij was niemand.'

Het esthetische paradigma is uiterst ambivalent: de frivole glimlach van de creatieve mens verstrakt als hij of zij verbeeldingskracht te kort komt om aan zijn of haar authenticiteit gestalte te geven. De mens die niets anders meer is als kunstenaar staat onder een enorme scheppingsdruk. Hij of zij is de rivaal van God geworden, die met zijn metafysische orde achter de horizon lijkt te zijn verdwenen. De artiest moet nu een schepper beter dan God worden, voelt in elk geval de eis om als noodzakelijke vervanger een goede tweede te zijn. Het estheticisme - in zijn exclusieve aanspraak op alleenheerschappij - is een vorm van werkgerechtigheid, waarvan ons straks misschien weer een nieuwe Luther zal moeten bevrijden.

Hoe de winst van de esthetische mens vast te houden, zonder slachtoffer te worden van de dictatuur van de oorspronkelijkheid? Ik zie twee mogelijke strategieën.

1. Door werkelijk het *esthetische* in de *esthetica* serieus te nemen.
2. Door het esthetische niet al te serieus te nemen. Er is *meer dan esthetica*.

Over elke optie maak ik tot slot een paar opmerkingen.

5. *Esthetica en eindigheid*

De *esthetica*, als zelfstandig perspectief op de werkelijkheid, komt pas op in de cultuurgeschiedenis als de westerse mens zijn eindigheid radicaal bevestigt. Dat is veelbetekenend. Pas als ik toegeef: ik ben (maar) een mens van vlees en bloed, niet meer dan de tastzin van mijn handen, niet meer dan het licht in mijn ogen, niet meer dan mijn lichaam, dan pas kan ik in de ware zin van het woord ook estheet zijn. De *esthetica* is dan ook een moderne uitvinding, die wordt gedaan als cultuur uit de beschutting van de metafysica en het harnas van de wetenschap is gevallen. *Esthetica* (letterlijk: de theorie van de *aisthesis*, de zintuiglijkheid) ontstaat als zelfstandige discipline eerst wanneer de mens radicaal zijn subjectiviteit bevestigt, door zich los te wikkelen uit een goddelijke en rationele wereldorde. (Ferry 1990) Zij is niet - zoals het misverstand wil - de aanduiding voor een tijdloze leer van het schone. De eerste *Aesthetica* werd pas gepubliceerd in 1750 (door A. G. Baumgarten). De menselijke sensibiliteit, tot nog toe als een zetel van de dwaling (Plato) of van de zonde (het christendom) beschouwd, als datgene wat de mens ervan weerhield om deel te hebben aan de eeuwige, rationele wereldorde, emancipeert zich. Ruikend, proevend, voelend, ziend en horend; lichamenlijk, eindig

en sterfelijk gaan mensen op eigen benen staan - en merken dat zij daarop trillen en wankelen. De esthetica bestudeert *deze* mens, los van zijn eventuele eeuwigheidswaarde die de religie of metafysica a priori aan hem of haar toekent.

Esthetici hebben dus geen eeuwigheids- en oneindigheidspretenties. Er is maar één wereld voor hen, en dat is die zij zintuiglijk ervaren. Zulke mensen poneren zich niet als pseudogod of als antigod, maar stuiten doorlopend op zijn beperktheid. Zij komen in hun creativiteit tot een bevestiging van zijn eigen eindigheid. Een radicale esthetica zal mensen daarom nooit tot schepper-naast-God willen maken. Wij zijn immers niet zo stevig in het zijn verankerd, dat wij onszelf heroïsch tot kampioen van de schepping zouden kunnen verheffen. Niet als 'heer van het zijn is hij creatief, maar als vreemdeling', lees ik bij Kees Vuyk, die dit tegen George Steiner in het geweer brengt bij wie de scheppende mens een rivaal van God is. Kunst en eindigheid impliceren elkaar. Ook de esthetica hoort dus bescheiden te zijn, zonder totaliteitspretenties. De esthetische mens vult de lege ruimte van de afwezigheid Gods niet met zichzelf op, maar verkent juist in zijn kunst de omtrekken van die anti-metafysische bestaanservaring. De ware artiest is als Herr K. uit *Brechts Kalendergeschichten*: 'Woran arbeiten sie?' wurde Herr K. gefragt. Herr K. antwortete: 'Ich habe viel Mühe, ich bereite meinen nächsten Irrtum vor.'

6. *Er is meer dan het esthetische*

Esthetiek is het oneindige spel met de oneindige mogelijkheden ... van onze eindigheid. Dat maakt een esthetisch mens bescheiden. Er is nog een tweede heilzame beperking die ons tegen een totale paradigmawisseling kan behoeden. Kunst is niet alles, er is meer dan kunst. Ik denk dat ware (dat is de van hun eindigheid bewuste) esthetici er een gedifferentieerde wereldbeschouwing op na zullen willen houden. Zij zullen nooit tot een estheticering van heel hun wereldbeeld willen overgaan, uit vrees voor totalitarisme. Daarin zijn zij ook moderne mensen. Zoals de middeleeuwer moest leren dat er meer is dan religie (er is ook nog wetenschap) en dat zij niet tot elkaar te herleiden zijn, zo moest de moderne mens inzien dat er meer is dan wetenschap (er is ook nog kunst). Moderne rationaliteit, leert J. Habermas, ontwikkelt het inzicht dat de werkelijkheid vraagt om een gedifferentieerde benadering. Er is niet één grondhouding die de ware is. Cultuur is een ontvouwing van de schepping (H. Dooyeweerd), een pluralisering, een uitwaaiering van perspectieven en levenssferen, die zich relatief zelfstandig tegenover elkaar verhouden. Er is

politiek, er is kunst, er is moraal, er is wetenschap, er is religie. 'Und keins ist ohn' das andere genug in der Welt', om met Maarten Luther te spreken. Zal de esthetische mens voor het monisme dat belijdt dat er niets is dan kunst en dat alles kunst is bewaard kunnen blijven? Men zou in dit opzicht van goede kunstenaars kunnen leren. 'Zeg nooit: zo is het. Niets is zoals het is', leren ze ons. Kunst is misschien het beste antidotum tegen een esthetisch wereldbeeld.

Kunst corrumpeert echter zodra zij zich als totaalvisie opdringt. Daar zijn ongelukken mee gebeurd. Wie vindt dat alles kunst is en de wereld een *Gesamtkunstwerk*, staat uiteindelijk voor niets: hij politicizeert de kunst, hij estheticeert de politiek. In de jaren dertig is daar een dramatisch experiment mee gevoerd. Het fascisme als vorm van esthetische dictatuur. Het goede en het ware die de knecht van het schone werden. En laat niemand zeggen dat het experiment daarom uit den boze was omdat de kick van het geweld en de macht, waarvoor de massa's in Duitsland en Italië bezweken, niet écht 'schoon' was. Want hoe zou een tot paradigmam verheven esthetiek veroordeeld kunnen worden op grond van andere dan esthetische criteria?

Zal het postmodernisme alleen voor zulke uitglijders bewaard blijven *omdat het meer smaak heeft*? Ik betwijfel dat en houd mijn hart vast bij hedendaagse pleidooien voor een esthetische politiek (vgl. Mouton 1994). Ik zie meer in een gedifferentieerde benadering, een complementair geheel van *checks and balances*, gevormd door de paradigma's die in de loop van de westerse cultuurgeschiedenis zijn ontwikkeld. Wij moeten niet kiezen voor het perspectief van de religie alléén - dat doen de fundamentalisten. Evenmin ligt ons heil uitsluitend besloten in de wetenschap - zoals de hardnekkige Verlichtingsdenkers blijven beweren. Ook zal de kunst onze redding niet zijn - zoals sommige postmodernisten zeggen. Maar naast de kunst is er de religie, naast de religie de moraal, naast deze drie is er de politiek, zonder dat één van hen tot een ander te herleiden valt. De kunst kan ons misschien helpen om te verstaan wat gratuïteit is, maar zij kan ons de ultieme genade niet verschaffen. Dat doet God en daarvan leeft de religie. De kunst kan het goede leven verbeelden, maar weet niets van rechtvaardigheid. Dat weet de moraal en daarvan leeft de ethiek. De kunst kan tegen de macht de verbeelding inzetten; maar wee de verbeelding die de macht krijgt. Dat weet de politiek en daarbij leven we allemaal.

Religie, wetenschap, kunst - deze drie. Maar geen van hen is de meeste.

Literatuur:

Z. Bauman, *Modernity and Ambivalence*, Cambridge 1991.

Ferry, *Homo Aestheticus. L'invention du goût à l'âge démocratique*, Parijs 1990.

Joseph Mouton, *Sois Artiste. Traité de politique esthétique*, Parijs 1994.

Michel Onfray, *La sculpture de soi. La morale esthétique*, Parijs 1993.

Stephen Toulmin, *Kosmopolis. Verborgen agenda van de Moderne Tijd*, Kampen 1990.

Kees Vuyk, *De estheticering van het wereldbeeld. Over filosofie en kunst*, Kampen 1992.